त॰टी
१

स्वस्तिश्रीसीतारामचंद्रायनमः वागीशाद्याःसुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे
यंनत्वाकृतकृत्याःस्युः तंनमामिगजाननम् १ नत्वाविश्वेश्वरंसांबं
कृत्वाचगुरुवंदनं सिद्धांतकौमुदीव्याख्याक्रियतेतत्त्वबोधनी २ वि
घ्नविघातपहृतंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नन् चिकीर्षितंप्रतिजानी
ते मुनित्रयमित्यादिना त्रयोवयवायस्यत्रयम् संख्यायाऽवयवेतयप
प् द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा मंतारोवेदशास्त्रार्थत्वावगंतारोमुनयः
मुनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारोंतमनेः परइन्प्रत्ययश्चगए

(1)

राम
१

2

२ सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात्तच्च यागादिर्यजेत 3
स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गोद्देशेन पुरुषं प्रतिविधीयते तस्या
हि यजेतेत्यत्रांशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च प्रत्ययेप्यस्त्यंश
द्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं
लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते भा
वना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः सा द्वि
धा शाब्दीभावना आर्थीभावना चेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो
भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना सा च लिङंशेनोच्य

धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः जिज्ञासापदेन विचारलक्षणया
धर्मविचारपरं शास्त्रमिदमारंभणीयम् इति शास्त्रारंभसू
त्रार्थः अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेत् उच्यते यागा
दिरेव धर्मः तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः प्रयो
जनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति भोजनादावतिव्याप्ति
वारणाय वेदप्रतिपाद्य इति अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्ये
नादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ननु चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म जू
ति इति सूत्रेण तल्लक्षणविरोध इति चेन्न चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेश
परत्वात् इति वाच्यम् चोदनापदस्य वेदमात्रपरत्वात्

[illegible].
१२

श्री.

5

श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीमत्सिद्धिकरं कांतं रमोमारमणात्मकम् दयासिंधुं चिदानंदं सिता
ऽसितमुपास्महे १ इह खलु चतुर्वर्गपुरुषार्थहेतुभूतमात्मतत्त्वज्ञानमामनंति तच्च पदार्थत
त्वनिर्णयाधीनमिति पदार्थतत्त्वमत्र विविच्यते तत्र मितिविषयः पदार्थः स द्विधो भा
वोऽभावश्च भावाः षडेव द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायभेदात् तत्र द्रव्यत्वजा
तिमद्गुणाश्रयो वा द्रव्यम् तच्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदात् न
वधा तत्र पृथिवीत्वजातिमती गंधवती वा पृथिवी मणिमुक्तावज्रादावप्युद्भूतो गंधो
ऽस्त्येवेति न तत्राव्याप्तिः तद्भस्मनि गंधोपलंभेन तत्रापि गंधकल्पनात् अथ वा गंधवत्वं
गंधसमानाधिकरणजलावृत्तिजातिमत्त्वं गंधसमानाधिकरणद्रव्यत्वादिकमादाय ज
लादावतिव्याप्तिवारणाय जलावृत्तीति एतेन नानागंधवद्...व्य पदार्थस्य निर्गंधत्वप

देषिर्नैतन्नाव्याप्तिः तादृशपृथिवीत्वसत्वात् सा च पृथिवी द्विधा नित्यानित्या च प
रमाणुरूपा नित्या कार्यरूपा त्वनित्या। यदिदं जालसूर्यमरीचिस्थं सर्वतः सूक्ष्ममुप
लभ्यते तच्च त्र्यणुकं तस्य षष्ठो भागः परमाणुः तत्त्रिभिर्द्व्यणुकैरारभ्यते द्वाभ्यां परमाणु
भ्यां द्व्यणुकमिति स्वीकारात् सा कार्यरूपा त्रिविधा शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरत्वं
त्वावयविभोगायतनम् भोगानिष्पादकमिति यावत् तत्पंचधा मसृकशोणिताभ्यां विने
वादृष्टविशेषोपगृहीतपार्थिवीजन्यम् जरायुजम् अंडजम् स्वेदजमुद्भिज्जं च आद्यं च शिष्टा
देः गर्भावरकचर्मविशेषो जरायुः तज्जं मानुषादि अंडजं पक्ष्यादि स्वेदजं यूकादि जू
वृक्षादि पार्थिवीमित्वाजातीयमानं च तावुद्भिज्जम् इंद्रियम् घ्राणम् तच्च गंधज्ञतज्जातित
द्भावानामेकग्राहकम् नासाग्रवर्ति तस्य चेदिवमेव रूपादिषु पंचसु गंधस्यैवाभिव्यं

प·दी· जत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकतैलवत् सक्तुरसनवत् एवं गंधाभिव्यंजक जले ऽतिव्याप्ति
२ वारणायैवकार: विषया: पृथ्व्यादय: अत्र जाति मत्य: शीतस्पर्शवत्योवा आप: ता अ
पि द्विविधा नित्या अनित्याश्च परमाणुरूपा नित्या: कार्यरूपा अनित्या: ता अपि श
रीरेंद्रियविषयभेदात्त्रिधा शरीरं वरुणलोके तत्तु पार्थिवावयवमिलनात् करकावत् अ
दृष्टविशेषाद्घनीभूतं इदं सद्भोगोपयोगि इंद्रियं रसनम् तत्तु रस तज्जाति तदभावानामे
वग्राहकम् जिह्वाग्रवर्ति तदाप्यमेव रूपादिषु पंचसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यंजकत्वा
त् लालावत् जलमाधुर्यव्यंजकहरीतक्यामलकादौ व्यभिचारवारणायैवकार:
पा तयो: कषाम्लरसवत्तया पटंजकद्रव्यरूपविशेषाभिव्यंजकत्वात् विषया नद्याद्या:
तेजस्लक्षणं शिखाउष्णस्पर्शवद्द्रव्यप्रकाशक रूपवद्वा तेज: तदपि द्विविधम् नित्यम्

चाक्षुषप्रत्यक्षे

नित्यं च तद् विविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरमादित्यलोके इंद्रियं चक्षुः रूपग्रा
ति तद्ध्रुव्यतज्जातिगुणकर्मणां ग्राहकमः कृष्णताराग्रवर्ति तत्तेजसमेव रूपादिषु पं
चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात् आलोकवत् पूर्वंहरीतक्यामलकादौ व्यभि
चारवारणायैवकारः ननु रूपवान् प्रमाणं स्वरूपा कुतो नाद्रियते विषयातं रूपं मह ५७
त्वे चेति द्वयमपि हेतुः परमाणौ तन्मात्रे नीतिंचेत् स्पर्शाकाशादयः कुतो नाद्रियते वि
षयातेंमहत्त्वं रूपं चेति द्वयमपि हेतुरिति चेत् नहि तन्नवारिद्युत्तेजउष्माणां कुतो नाद्रिय
ते उच्यते द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे विषयगतमुद्भूतरूपं महत्त्वं च कारणं न परमाणुर्न महा
न् आकाशो न रूपवान् तन्नवारिद्युते नक्षत्रे उद्भूतरूपवत् तद्रूपस्यानुद्भूतत्वात्
एवं चाक्षुषप्रत्यक्षे विषयगतउद्भूतस्पर्शोपि हेतुः वहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे म
हत्त्वरूपस्पर्शाणां प्रयोजकत्वात् तथा च प्रदीपादि प्रभायां रूपमात्रं गृह्यते तेनतद

चक

प.टी. अथ द्रव्यमनुमीयते इति सिद्धांतः प्रभाशब्दोपि तद्रूपवाचक एवेत्याहुः नन्वेवमप्यंधकारस्यो
२ घटोपि गृह्येत द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगो हेतुरिति चेन्न चक्षुरूपस्य सुवर्णरूपस्य
वा अंधकारेपि संयोगसत्वात् इति चेन्न द्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोग
स्यापि हेतुत्वात् चक्षुरूपस्योद्भूतत्वाभावात् सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात् तत्संयोगेपि
न प्रत्यक्षम् । विषयं चतुर्धा भौमं दिव्यमौदर्य्यमाकरजं च पार्थिवमात्रेंधनं तेजो भौमम्
अग्न्यादि अबिंधनं तेजो दिव्यं विद्युदादि उभयेंधनमौदर्य्यम् भक्षितान्नस्य पीतज
लस्य च पाचनात् खनिजमाकरजं सुवर्णादि ननु सुवर्णं न तेजः परप्रकाशकरूप
विरहात् उष्णस्पर्शाभावाच्चेति चेन्न अभिभूतरूपस्पर्शयोस्तत्र स्वीकारात् पीतत्वं तु तः रूप
पार्थिवभागास्तत्र मिलिताः संतीति तदीयरूपस्पर्शाभ्यां तयोरभिभवः सेयमवस्थैव वल रा.
वत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः ताराशब्दो मंदशब्दस्येव मीमांसकास्तुपी ३

तद्रूपवत् द्रव्यांतरमेव सुवर्णमित्यर्थः तल्लक्षणांतरकेन्यूने गौरवात् अन्ये तु हरिद्रावत्पीत
रूपवत्त्वात्तदपि पृथ्व्येव सुवर्णमित्याहुः ॥ अत्यंतानलसंयोगाद्रूपनाशापत्तेः वायुत्ववान्
रूपस्पर्शवान्वायुः सोपि द्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यः कार्यरूपोऽनित्यः सो
पि शरीरेंद्रियविषयप्राणभेदाच्चतुर्धा शरीरं वायुलोके पिशाचादीनां इंद्रियं त्वक् सकल
शरीरव्यापकम् जिह्वानासादीनां तत्सत्त्वेपि तद्गुणनोपलम्भस्य त्वक्संयोगजनकत्वात् ततश्च त्वगिन्द्रिय
नमेव नत्वा चाक्षुषी तत्त्वेवपरं नास्ति अन्ततस्यामतः प्रवेशे ज्ञानशून्या सुषुप्तिर्भवति
ज्ञानमात्रे त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वेन तदानीं तदभावाज्ज्ञानाभावोपपत्तेः न तु चाक्षुषीयमेव
रूपादिपंचसु स्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वात् अंगसंगिसलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजन
पवनवत् एलादौ जलस्पर्शाभिव्यंजके व्यभिचारवारणायैवकारः तस्योद्भूतस्पर्शतज्जा

८ 12

प.दी. तितदभावोद्भूतस्पर्शवत्द्रव्यतद्भूतगुणेनतज्जातितदभावानांग्राहकम् अतउद्भूतरूपाभा
७ वात् तप्तवारिस्थंतेजो रूपाभावात् वायुश्च त्वचा न गृह्यते किंतु तत्स्पर्शमात्रं गृह्यते तदाश्र
यत्वेन वायुरनुमीयत इति सिद्धांतः एवं प्रदीपवज्रचंद्रादिप्रभापि त्वचा न गृह्यते उद्भूतस्पर्शा
भावात् मीमांसकास्तु उद्भूतस्पर्शवत् द्रव्यं त्वचो योग्यम् लाघवात् ननु रूपमपि तत्रनिवे
श्यं गौरवात् अतो वायुरपि स्पार्शनप्रत्यक्ष एव अतो वायुं स्पृशामीत्यनुभवः अन्यथापट
दः स्पर्शो गृह्यते तेन द्रव्यमनुमीयत इति वक्तुं शक्यत्वात् किमपि द्रव्यं स्पार्शनप्रत्यक्षं न स्या
त् किंच चक्षुषा रूपं गृह्यते घटादि तदाश्रयत्वेनानुमीयत इत्यपि स्यात् तथा च द्रव्यप्र
ड़ि ती॰ पन्नेव स्यात् एवं महदुद्भूतरूपवत् द्रव्यं चक्षुर्योग्यम् अतः प्रदीपचंद्रादिप्रभापि चक्षुर्ग्राह्ये टीप
वेत्याहुः विषयस्तु त्वगादिकं पजनकः प्राणः पंचधा प्राणापानोदानसमानभेदात् (नव्य

१ 13

शब्दाश्रय आकाशः सचतत्कार्यस्यशब्दस्य सर्वत्रोपलंभात् विभुः लाघवादेकोनित्यश्च
श्रोत्रंतदीयमिंद्रियम् अदृष्टविशेषोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नंनभः श्रोत्रंतदपिस्वोपादृष्ट
विशेषाभावात् नश्रोत्रमस्ति कालिकपरत्वापरत्वानुमेयः कालः सचैकोपिवर्तमानातीत
भविष्यत्क्रियोपाधिवशात् वर्तमानादिसंज्ञांलभते पाकपठनादिक्रियावशात्पाच
कपाठकादिव्यपदेशवत् दिगेकानित्यादैशिकपरत्वापरत्वानुमेया सापातालकाले सावैंद्रादि
यमनिर्ऋतिवरुणवायुकुवेरेशानब्रह्मानंतरूपोपाधिवशात्पूर्वादिभेदेन दशसंज्ञांलभ
ते एतौदिक्कालौजगद्धेतू जगदाधारौच इहेदानींकरोमीति सर्वानुभवात् आत्मत्वसा
मान्यवानात्माज्ञानाश्रयोवा विभुर्नित्यश्चेति सद्विधा जीवेश्वरभेदात् सुखाद्याश्रयोहंप्र
त्ययविषयोजीवः ननुअहंगौरः अहंजानामीति सामानाधिकरण्योपलंभात् गौरत्वादिरू

प.टी.

ज्ञानशून्यं

वति ज्ञानसुखाद्याश्रयतासिद्धावीति देह एव आत्मा स्यात् न च शरीरेनात्मा ज्ञानशून्यत्वात् त

दपि शरीरं पार्थिवत्वात् घटवदित्यनुमानात् सिद्धमिति वाच्यम् घटस्य केवलपार्थिवत्वात् ज्ञा 14

नशून्यत्वेपि भूतसमुदायात्मकत्वात् शरीरस्य ज्ञानवैसंभवात् केवलचूर्णादौ रागाभावे त

पि चूर्णपर्णादिसमुदायेताम्बूले रागोत्पत्तिवत् अहं ज्ञानवानिति प्रत्यक्षबाधेनानुमानस्य

शरीरे ज्ञानाभावासाधकत्वात् वह्निरनुष्णः कृतकत्वात् घटवदित्यनुमानवत् स्वीच ।

कुर्म देह एव आत्मेति चार्वाकाः एवं काणोहं बधिरोहमिति इंद्रियधर्मसामानाधिकरण्या

दिंद्रियाण्येवात्मेत्यपरे वदंति तत्र कर्णं नित्यो विभुरात्मेति संगच्छते इति चेन्न शरीरेंद्रियाणा

मनित्यत्वेनात्मत्वासंभवात् न च [illegible] नित्य एवास्तु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाद्

मीधर्मशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः किंच कस्यचिदुत्पत्तिमारभ्यैव रूपभाग्यादिमान नान्यः नन

प ष

५

राम

तिनियमाद् दृष्टविशेषो हेतुर्वाच्यः। तच्चैतज्जन्मनि न संपादितमिति तत्संपादकजन्मांतराद्योपपा(

त्तिसिद्धिः अनेकजन्मयोगिनश्च नित्यत्वेन नाशकाभावात् न च स्वतंत्रशरीरत्वा एव स्वेदजादाव

श्चात्त्वस्य सिद्धिरात्मविद्येवं केवलेति कुलालस्थवस्त्रनिर्मितघटे शुक्लचिद्रूपयोगं क्वचिन्नत्र 15

पुरुषयोगमिति वाच्यम् अचेतनस्य च चेतनेतरस्याव्यवहारे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् इ

नि श्वरपते च कुलालादेरेव घटादिकर्तृत्वे पुंनिमित्तकतया व्यवहारे वैषम्यादिप्रयुक्तानिदेति

न चायं नित्यः परमाणुरूप एवास्तु सकलशरीरव्यापि सुखदुःखाननुभवप्रसंगात् परमा

णुरूपवज्ज्ञानादेरप्यर्धस्य प्रत्यक्षतापत्तेश्च स च प्रतिशरीरं भिन्नः सुखदुःखवाद्ययोगप

घादेश्चिकस्याच्च अन्यथा परकीयसुखदुःखानुसंधानप्रसंगाच्च हस्तपादादिभेदस्ये

प. दी.
६

चेष्टाशरीरं शरीरभेदस्याप्रयोजकतया अनुसंधानाप्रयोजकत्वात् जातिस्मरणांजन्मां
तरीयार्थस्मरणानापत्तेश्चेति दिक् दुःखासमानाधिकरणज्ञानवान्नित्यज्ञानाश्रयो वा 16
ईश्वरः सच सकलकार्य्यकर्तृत्वेन सिध्यतीति वक्ष्यते आत्मतद्गुणादिप्रत्यक्षकरणं
प मनः तच्च परमाणुपरिमाणं प्रतिपुरुषं भिन्नं यत्र यत्रेंद्रिये संयुज्यते तत्र तत्र ज्ञानमुत्प
द्यते अतो युगपदनेकेंद्रियैः संबंधाभावोपपत्तिः अन्यथा युगपद्रूपशब्दादिग्रहणाप
त्तेर्व्यासंगान्न ज्ञातमित्यनुभवानापत्तेः तस्माच्चाणुत्वमस्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति
त्पत्तिर्मनसो लिंगमिति ननु एवं मनो विभुः निस्पर्शद्रव्यत्वात् आकाशवदिति मी
मांसकोक्रमयान्नम अवयानिनां तु अभ्यासविशेषात् प्रेरणायाः इति मनसि क्रि
यया तत्तदिंद्रियैर्योगात् ज्ञानक्रमिकत्वेपि यौगपद्याभिमानस्सत्त्वम् नन्वेवं पका राम
६

रोपि निःस्पर्शत्वात् क्रियावत्त्वात् विलक्षणरूपवत्त्वात् च पृथिव्यादिभ्यो भिन्नं द्रष्टामदृ
व्यमस्तीति कल्पनेनैवमद्रष्टातीतिमेवम् तस्य रूपवद्द्रव्यत्वे चक्षुर्ग्राह्यत्वं न स्यात् द्र
व्यचाक्षुषमात्रे उद्भूतानभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् न च चक्षुर्गोलक
वर्तितामसेन्द्रियान्तरं प्रकाशकः इन्द्रियान्तरकल्पने गौरवात् किंचाप्रकाशमानि
पतत्त्वालोकाभावे ऽवष्टम्भमप्युपेयः तत्पातैन्नैव ज्ञाते पित्तनीलरूपेणोपकारणेतिव्य
वहारासंभवान्न दृश्यान्तरं तमः स्मृतिगौरवात् तस्मादुद्भूतानभिभूतरूपवदालोकाभा
वस्तमः स्पर्शः गुणत्वजातिमत्तो गुणः तेन रूपतेजःस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथ
क्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा
धर्मसंस्काराणां लक्षणं तु विज्ञातिर्वा तत्र रूपत्वजातिरूपं पृथिव्यादित्रयवृत्ति शुक्लपी 17

प.दी. पीतरक्तहरितकपिशकपिलचित्रभेदात्सप्तधा तद्वत्तज्जातयः सप्तसंख्याताः तत्र शुक्ल 18
७ भास्वरं तेजसि परप्रकाशकत्वावच्छेदकजातिविशेषो भास्वरत्वं तद्वद्भास्वरम् शुक्लमे
वाभास्वरमपाकजमप्सु षड्विधमचित्रं पाकजं पृथिव्यामेतेन सप्तविधमप्यपा
कजमेव पृथिवीपरमाण्वादौ तत्रावयविरूपं प्रति अवयवरूपं कारणम् एवं सो
दावपि मीमांसकास्त्वेकैक एव नीलपीतारुणादिव्यक्तयो नित्यास्ता एवो
त्पद्यमानघटादौ घटत्वादिवत्संसृज्यते इति रूपवान्घट इत्यादिप्रतीतिः घटादि
नाशे चव्यक्त्यन्तरे घटत्वादिवर्तत इत्याहुस्तन्न एवं घटत्वादिवज्जातित्वापत्तेः नि
तते त्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति लक्षणयोगात् इष्टापत्तौ नीलत्वनीलतरा ए
दिव्यवहारानापत्तेः न हि भवति गोत्वतरो गोत्वतम इति किंच नीलद्रव्यस्य पाके न

नरक्तता पाःश्वैनस्थेते पूर्वनाशास्याकाभेनाप्युपेयत्वान्नकिंचिदेतत् रसत्वजा
तिमान्रसः पृथिवीजलवृत्तिः मधुराम्लकटुकषायतिक्तलवणभेदात्षोढा मधु
रोऽपाकजोऽप्सु षड्विधोपि पाकजः पृथिवीपरमाणौ घणुकादावपाकजः गंध १२
त्वजातिमान्गंधः पृथिवीमात्रवृत्तिः जलादावुपष्टंभकभागागत एव लोहित
तस्फटिक इति वत्प्रतीयते अत एव पुष्पाद्युपरी समागतवायुना पुष्पा यव
पनानीयत इति सिद्धांतः नन्वेवं पुष्पादेः सद्विद्रूलाकल्पूर्पादेः परिमाणान्नू
नता च स्यात् इति चेन्न भोजकादृष्टवशात् पुनर्भागानां पूर्णतान्युपगमात् क्व
चित्कर्पूरादेतत्वस्यैव त्वात् सुरभिरसुरभिश्चेति द्विधा सोपि पाकजः परमाणौ
घणुकादावपाकजः स्पर्शत्वजातिमान्स्पर्शः पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः शी
तोष्णानुष्णाशीतभेदात्त्रिधा शीतो प्सु उष्णस्तेजसि अनुष्णाशीतः पृथिवी राम

प.टी.
८

वाय्वोः वायावपाकज एव पृथिवीपरमाणौ पाकजः पृथिवीद्व्यणुकादावपाकजः को
मलकठिनचित्रभेदादनेकधा ननु कथं रूपस्पर्शयोरेव चित्रत्वमुदाहृतं रसगन्धयोरपि ही
तरसादौ चित्रयोर्दर्शनात् न च तत्र नानारससमुदाय एव भासते एकरसा हरीतकीत्या
व्यवहारादिति वाच्यम् रूपस्पर्शयोरप्येवमापत्तेः चित्ररूपमिति अत्र रूपाणामनेक
त्वस्यानुभवात् व्यवहाराच्चेति चेत् उच्यते न तावन्नीलपीताद्यनेकं नीलं संभवति स
मवायेन नीलं प्रति तादात्म्य समवेतत्व संबंधेन नीलेतरस्य प्रतिबंधकत्वात् अन्यथापी
तावच्छेदेनापि नीलापत्तेः नापि परस्परप्रतिबंधादुभयोरसंभवेन नीरूपत्वमेवास्त्वि
ति वाच्यम् अतींद्रियत्वापत्तेः विषयतोद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षहेतुतायां प्रागभिहित
त्वात् तस्मान्नीलपीतादिभिर्विलक्षणमेव चित्रम् तत्र जन्यत इत्युच्यते एवं स्पर्शेऽप्य 20
वधेयम् गंधरसयोस्तत्स्वीकारेऽपि न क्षतिः तयोः प्रत्यक्षाहेतुत्वात् केचित्तु चित्ररस

राम
८

ंगपाकपीडंति तत्तुच्छमानादिध्वनाद्दृत्तम् ननु रूपादयः पृथिवीपरमाणावेव पाकजाः
इति कथं संगच्छताम् आमपाकनिहितघटादावपि पूर्वरूपनाशरूपान्तरोत्पत्त्योः अनु
भवसिद्धत्वादिति चेत्सत्यम् घटमध्येपि पाकजरूपाद्यनुभवसिद्धम् तद्यत्र अग्नि
संयोगं ज्ञापयति अग्निसंयोगस्यैव पाकजनकत्वात् तथाच वह्नेरभिघातात् तत्र प
रमाणुपर्यन्तं घटावयवद्रव्यजानां विभागः ततः परस्परसंयोगनाशः ततो विश्लकलि
तेषु तन्तुषु पटनाशवदसमवायिकारणनाशात् द्रव्यनाशे स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते ।
तत्र कदाचित्समानाग्निसंयोगादेकजातीयं विलक्षणाच्च परस्परविलक्षणं रूपं उत्पद्यते
पुनर्भोगजनकादृष्टसहकृतईश्वरएव सृष्ट्यादाविव द्व्यणुकादिक्रमेण पूर्ववद्वस्तु द्रष्टा
रेवोपलब्धो स्यान्वत्करोति तथा परमाणुरूपात् द्व्यणुके तस्मात् त्र्यणुक इति क्रमेण कु

प.दी.
२

लानिर्मितघटइव तत्रापिरूपाद्युत्पत्तिरिति भवंति परमाणावेव पाकजरूपरसगंधस्प
र्शाः नचपरमाणुकार्यविति घटादावेवपाकाभ्युपगमे कठिनपटादिमध्यभागे वन्हिप्रवेशासंभ त
वे पूर्वरूपादिनाश नवीनोत्पत्तीन स्यातामिति काणादाः नैयायिकास्तु पठरपाकः स
छिद्राण्येव द्रव्याणीति कथमन्यथा भांडांतर्गतौदनादिपाकः कथं वा तन्मध्ये वर्त्ति
जलस्पंदनस्रवणे तथा च तत्द्वाराप्रविष्टवन्हिना मध्येपिपाकसंभवात् गौरवग्र
स्तानिःप्रमाणिक पूर्वनाश नवीनोत्पत्तिकल्पनां तदुत्पादनापेक्षवारंभांश्च न सहंते।
तथा च तन्मध्ये घटादावपि पाकजा सिध्यंति ननु संयोगस्योभयनिष्ठत्वात् घटादा
१ विव वन्हावपि रूपसादृश्यं कुतो न भवतीति चेत् समवायेन पाकजरूपं प्रति पृथिवीत्वेन हे राम
तुत्वात् वन्हेस्तेजस्त्वात् रूपनेव पृथिवीत्वजातौ प्रमाणम् ननु मतद्वयेप्यग्निसंयोगाद ८

22

कस्माद्विलक्षणो विलक्षणरूपादयः कथं प्रागभावभेदादिति चेन्न तस्यैव लक्षणप्रयो
जकत्वात् अन्यथा घटानामपि पटादिवत्पाकस्य वैलक्षण्यापत्तिरिति चेन्न रूपवति
घटे रूपान्तरानुत्पत्तेः रूपं प्रति रूपं प्रतिबंधकमिति सर्वं सिद्धम् एवं शाकादावपि
तत्पाकप्रतिबंधकाभावरूपतद्भावकारणभेदवैलक्षण्याभ्यां भेदः वैलक्षण्यपरि
त्वनित्यादिजन्यगुणैकत्वगुणैकत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वमहत्त्वेष्वप्येवमेवमेतदिति बो
ध्यम् अपि संयोगभेदाद्वलभेदमाहुस्तेषामणुत्वादौ गतिश्चिन्त्या ननु स्पर्शस्य पाक
जत्वे किं मानं नहि रूपवत्तोऽविलक्षणकोत्तरस्पर्शान्तरमनुभूयते न च चांडालस्पर्शनि
षेधागोचराग्निलक्षणस्पर्शविषयकप्रतिपत्त्या तत्सिद्धिरित्याचार्यैरुक्तं युक्तं तन्न स्पर्शपद
स्य संयोगपरत्वात् अन्यथा गंगास्पर्शविधिकर्मनाशाजलस्पर्शनिषेधानुपपा

पं.दी. १ ज्जलेपि दीपार्चिस्पर्शे निषेधगोब्राह्मणस्पर्शविध्यनुपपत्त्यानुत्तसिद्धिरित्याचार्याः कठिनं कु
तं तत्र स्पर्शपदस्य संयोगपरत्वात् तेजसि तत्सिद्ध्यापत्तेरिति चेन्न पूर्वकठिनस्य पा
केन कोमलतापाः । पूर्वकोमलस्य पाकेन काठिन्यस्य चानुभवसिद्धत्वेन रूपादिव
त्पाकजत्वसिद्धेः । न च काठिन्यकोमलत्वे चाक्षुषत्वापत्तेः एतल्लघ्वीसगंधस्पर्शा २
उद्भूतानुद्भूतभेदात् द्विविधा उद्भूतत्वं जातिस्तदभावोऽनुद्भूतत्वमिति प्राञ्चः ।
अनुद्भूतत्वं जातिस्तदभावोद्भूतत्वमिति माणिकाः । संख्यात्वजातिमती संख्या
एकत्वद्वित्वबहुत्वभेदात् त्रिधा सकलद्रव्यवृत्तिः । तत्रावयवगतैकत्वेनावयव्येक
त्वजन्यते द्वित्वादौ विशेषः । घटरूपेन्द्रियादिसंयोगे सति तत्रायमेकोऽयमेक
इत्यपेक्षाबुद्धिः द्वित्वोत्पत्तिरनंतरं द्वित्वनिर्विकल्पकं ततः सविकल्पमनंतर ताम

१

मिश्रो हेतुरिति प्रतीतिर्भवति तत्र घटादावयवत्वेकत्वरूपमसमवायिकारणम् अपे
क्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् द्वैधेहे समवायिकारणे एवं बहुत्वेपि । अपेक्षाबुद्धिनाशा
त् द्वित्वादिनाशः अत एवापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायिनी अन्यथा द्वित्वविशिष्ट
द्रव्यप्रत्यक्षायोगात् तद्भिन्नज्ञाने क्षणचतुष्टयमध्ये क्षणावस्थायिन एवेति सिद्धं
तः परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिगतद्वित्वत्रित्वादि भेदापेक्षाबुद्ध्योत्पन्नस्यानि
निमित्तकारणनाशनाशः ननु यमेकोप्यनेक इत्यादि द्वयोर्बहुत्वविषयापेक्षा
बुद्ध्या द्वयोर्द्वित्वं त्रिषु त्रित्वमित्यादिनियमः कुतः नैयायिकस्य द्वयोस्तत्वात् समवाय्य
समवायिकारणादि साम्ये कार्यवैलक्षण्यं वा कथं नैव कर्तव्यरूपं द्विविधे नयेनि
त्वे हेतुरिति वाच्यम् एकत्वद्वित्वापेक्षाबुद्धिवत् द्वित्वोत्पत्तेः प्राग् द्वैधवितत्वे वात्त द्वित्व
द्रव्यरूपे हेतुरिति स्वाप्यसंभवात् नच प्रागभावादेतदुत्पत्तिरित्याचार्याः इष्टम्

प.दी.
११

तस्यैव द्व्यणुकारम्भकत्वात् अन्यथाकाशादेर्महत्परिमाणस्यानारम्भकत्वेनोद्दे-
देशापत्तेरिति चेन्न उच्यते केवलाकाशतादृशमहत्त्वादिकं स्वसहितत्वान्नित्यत्वं तत्सहितत्वा-
चेत्त्र्यणुकस्य प्रामाण्यात् ह्रस्वत्वं दूरापकृतमिति चेन्न तन्नैव तत्कारणभावसत्त्वादिति 26
गुणपरिमाणाभावत्ववत्परिमाणत्वं सकलद्रव्यवृत्ति तच्चतुर्विधम् अणु महद्दी-
र्घं ह्रस्वभेदात् तत्रोत्कृष्टाणुत्वं ह्रस्वत्वं परमाणुमनसोर्नित्यं अपकृष्टं त्र्यणुके
एवं महत्त्वदीर्घत्वे उत्कृष्टे नित्ये आकाशादौ विभुत्वशब्दवाच्ये अपकृष्टे जन्ये
तारतम्यभावेन त्र्यणुकादौ घटादौ बिल्वामलकादिव्यवहारात् अपकृष्टमहत्त्वादयो गुणाः मात्रवि
एवं ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं मनोऽणुत्वं च इत्यपि अपकृष्टदीर्घत्वादयो गुणाः तत्र द्व्यणुकपरिमाणं परमा- ति ७
णुद्वित्वसंख्यायोनिः त्र्यणुकगतमहत्त्वं त्र्यणुके महत्त्वं घटादौ च कपालमहत्त्वं
क्वचित् महत्त्वसंख्याविलक्षणमहत्त्वहेतुः तूलपिण्डपरिमाणविशेषे अवयवप्रश्र गा

चयः कारणम् स च शिथिलः संयोगः घटः पटात्पृथगित्यनुभवसिद्धं पृथक्त्वं जाति
मत्पृथक्त्वं तदपि संख्यावदेव सर्वत्र भवति एकपृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वादिभे
नानेकधा अवयवगतैकपृथक्त्वाद् द्व्यणुकादिष्वेकपृथक्त्वमुत्पद्यते रूपसोत्पप
मितितु भिन्नत्वाकारेण प्रयोगः ननु भेदेनैव घटः पटात्पृथगिति व्यवहारोपपत्तौ पृ
थक्त्वाख्यगुणे किंमानमिति चेदत्राचार्याः अन्यथा एतदितरत्तद्भिन्नाकारेण तत्तेन
पृथक्त्ववाचकपदप्रयोगे विधीयमानपञ्चम्यनुरोधेन तत्स्वीकारः महाभाष्येऽन्यार
त्यर्थग्रहणमभ्युपेत्य तदर्थवाचकेतरादिपदप्रयोगेऽपि पञ्चमीसिद्धेरन्यसूत्रे प्रत्या
ख्यातत्वात् भेदस्यान्यपदार्थत्वेन विवक्षणे चान्यवाचकपदप्रयोगविशेषात् घट
दन्यो विलक्षण इत्यादाविव पटो नेत्यत्रापि पञ्चम्यापत्तेः संयुक्तो विभक्त इत्यनुभवसिद्ध

प.टी. संयोगत्वजातिमान्संयोगः सर्वद्रव्यवृत्तिः स त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्म
१२ जः संयोगजश्च निःक्रियस्य स्थाणोः क्रियावतापक्षिणासहसंयोगः मल्लयोर्मेषयोर्वा
द्वितीयः अंगुलीतरुसंयोगात्कायतरुसंयोगस्तृतीयः संयोगो द्विविधः घटपटोसं 28
युक्ताविति प्रत्ययात् घटे पटस्य पटे घटस्यान्वय एव संयोगः अन्यथा घटः सं
युक्त इतिवत् पटो घटसंयुक्त इत्यपि प्रत्ययापत्तेः तस्मादेकद्रव्यवृत्त्येव संयोगः
इति मीमांसकाः घटपटौ विभक्तौ इति सिद्ध विभागत्वजातिमान् विभागः सर्वद्रव्य
वृत्तिः संयोगजः द्विविधः यो विभक्ताविति प्रयोगात्संयोगाभावयोगात् गौणः पो
पं पूर्ववत् परत्वापरत्वजातिमत्परापरत्वम् तत् द्विविधम् कालिकं दैशिकं च आद्यं ग़न
जन्यद्रव्ये एव द्वितीयं मूर्ते एव इयत्तावच्छिन्नपरिमाणं मूर्तत्वमुच्यते तदाश्रयो मूर्तं १

नर्थहि पुवस्य विरपिंडयोरयमस्मात्त्वकुलातलपानपरिस्पंदाश्रयः अयमस्माद
ल्पतरात्तपनपरिस्पंदाश्रय इति वुद्धा परत्वापरत्वे जन्येते तदिपेव अयमस्मात्पर
ति अयमस्मादपर इति धीरुत्पद्यते एतदेवज्येष्ठत्वंकनित्यंच तत्रतपनक्रियापा:
पुरुषेत्जंमकौ घटको महाकालोभ्युपेयते एवंअवहितसंनिकृष्टयोः पिंडयो:
अस्मादल्पतरसंयुक्तसंयोगवान अयमस्माद्बहुतरसंयुक्तसंयोगवान इति सा
नातदेशिकपरत्वापरत्वे जन्येते तयोरेवापमसपयोऽयंपर इति धीरुत्पद्यते तत्रता
वद्देशसंयोगसंक्रमिकामहादिगभ्युपेयते गुरुत्वंच जातिमत्गुरुत्वं प्रपद्यत
नासापातंकारणंपृथिवीजलवृत्ति अतीन्द्रियंपतनात्अनुमेयमित्युदपनाचा
र्याः अधोदेशावच्छेदेनप्रत्यक्षमेवेति लीलावतीकारः द्रवत्वंजातिमत्द

प॰दी॰ वत्वम् पृथिव्यादित्रयवृत्ति द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च तत्र स्वाभाविकं जले क
१२ रकादौ चादृष्टवशात् घनीभावात्प्रतिबंधमात्रम् वस्तुतोऽस्त्येव द्रवत्वम् तदनुपलंभात्तु लौ
ताम्रसुवर्णादावग्निसंयोगनिमित्तजायमानम् अपत्स्नेहः संग्रहरूपकार्यानुमेयो
जलमात्रवृत्ति घृततैलादावप्युपष्टंभकजलभागात् बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः सा
द्विधा स्मृतिरनुभवश्च स्मरामीत्यनुभवात् स्मृतित्वजातिमती स्मृतिः साच पूर्वानु
भवजन्यसंस्कारजा इति वक्ष्यते अनुभवामीत्यनुभवसिद्धजातिविशेषोऽनुभ
वत्वमित्येके अनुमित्याद्यवनुभवामीत्यप्रतीतेः प्रत्यक्षएवतथानुभवान्नानु तान
भवसिद्धमनुभवत्वं प्रत्यक्षत्वमेव अतस्तु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेवानुभवत्वमि १२
त्यपरे सेयं द्विविधा निष्प्रमाऽप्रमा च अतद्विषयति निष्प्रमा शुक्ताविदं रजतमि

तिवुद्धेश्शुक्तिरजतत्वयोः प्रसिद्धयोरलीकस्यैव समवायस्य विषयीकरणादिति वाच
स्पतिमिश्राः आचार्य्यास्तु असतो भानासंभवात् शुक्तौ सति रजतत्वमेवासत् न
समवायस्यारोप एव अलीकं भासते इत्यादिवाक्ये षपि लच्चेत् संमूकतैवो
चितेत्याहुः तन्मते विशेष्यासंबद्धविशेषणविषयकत्वं मिथ्यात्वं घटे रूपमिति(
त्यस्य वारणाय विशेष्यावृत्तीति नोक्तम् असंबद्धत्वं तन्नास्तीति नातिव्याप्तिः
सा त्रिधा संशयविपर्ययतर्कभेदात् एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धविषयकनानार्था
वमर्शः संशयः यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति अन्यपुरुषत्वंतत्संबंधज्ञाना
स्तीति भवत्यसंबद्धविषयत्वम् सचायं त्रिधा साधारणधर्मजोऽसाधारणधर्मजो(
विप्रतिपत्तिजश्च स्थाणुपुरुषसाधारणोच्चत्वदर्शनज आद्युक्तः नित्यानित्येभ्यो

पदी· व्यावृत्तशब्दत्वादिदर्शनजः शब्दो नित्यो वेति द्वितीयः वादिविरुद्धार्थकवाक्याज्जाय
२८ मानस्तु मोद्भूतं न वेति तृतीयः प्रतियोगिव्यधिकरणे तदभाववति तत्प्रकारको निर्ण
यो विपर्ययः यथा शुक्ताविदं रजतमिति एतन्नाभाववद्वृत्त्यां प्रकैतन्निर्णयो यं भव
त्येव व्याप्यारोपप्रयुक्तो व्यापकारोपस्तर्कः यथा यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमोऽपि
स्यात् इति वह्न्यभावो व्याप्यस्तदारोपप्रयुक्तो व्यापकधूमाभावारोपः अत्रापि
त्वयमपि संशयविपर्ययात्मको दोषवशात् तदति स्थाने इदमिति ग्रहः ण्मर ने
मापिका वैशेषिकास्तु तर्कस्याहार्यविपर्ययत्वात् पृथग्गणयन्ते संशय
विपर्ययत्वमन्वानध्यवसायभेदेनाविद्या चतुर्विधेत्याहुः सिद्धा मनः संयोग
जं ज्ञानं स्वप्नः अविदितं चापदार्थदर्शनात् किमेतदीतीति अध्यवसायः नन्वायं ण्मे
१५:

32

संशयः नानाकोट्यनुल्लेखात् प्रमान्वयथार्थानुभवः अनधिगतार्थविषयं ज्ञानं
यथार्थे स्वविषयकत्वसंबंधेन विशेषणवद्विशेष्यकमिति तथात्वे पटं इतिपं
चेपयोः प्रमाणसमन्वयेन साचमत्वप्रत्यक्षमेकैवेति चार्वाकाः अनुमितिरपीति
कणादसुगतौ उपमितिरपीति नैयायिकैकदेशिनः शब्दोऽपीति नैयायिकाः अ
र्थापत्तिरपीति प्राभाकराः अनुपलब्धिरपीति भाट्टाः वेदान्तिनश्च संभवैतिह्यरूपाभ्यां
तिह्यौराणिकाः चेष्टापीति तांत्रिकाः एतादृशप्रमाकरणं च प्रमाणम् कारणत्वं चासाधा
रणकारणत्वं तच्च व्यापारवत्वं तथा च चक्षुरादिकमेव प्रत्यक्षादिकरणमित्येके आचा
र्यास्तु असंभवधानेन कार्योत्पादकत्वमसाधारणत्वं तथा च चक्षुः संयोगादिकं प्रत्य
क्षेकरणम् लिंगपरामर्शस्यं ततीयज्ञानमेवानुमित्तावित्याहुः कारणत्वं चान्यथासि

प॰दी॰ तु नियतपूर्ववृत्तित्वं यथा घटे दंडादेः देवादागतस्य रासभस्य तत्तु रूपस्य च वारणाय अं
१५ शेन पदद्वयमिति भावः वस्तुतस्तु नियतपदं न देयमेव रूपवद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वे ३४
नैव वारणात् अन्यथासिद्धत्वं चावश्यकल्प्यमानपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसंभवे तत्सह
चरितत्वं रासभसत्त्वेपि दंडचक्रादेरावश्यकत्वात् रासभस्यान्यथासिद्धत्वेति तत्त्वम् तथा
च प्रभाकरण चार्वाकमते एवं वैशेषिकाणां द्वयमित्यादि सिद्ध्यति तथाहि साक्षा
त्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकजातिश्च विशेषवद्ज्ञानं प्रत्यक्षम् तत् द्विधा नित्यमनित्यं
च नित्यं भगवतस्तत्सर्वविषयं प्रमाणं च अनित्यं जीवानां तत् द्विधा सविकल्पकं
निर्विकल्पकं च अयं घटः पंडित इत्यादि शब्दाभिलापयोग्यम् विशेषणविशेष्य ए
वैशिष्ट्यानवगाहि तत् तद्यथा दंडीपुरुष इतिज्ञाने दंडो विशेषणं पुरुषो विशेष्यः संयो ग्म

गः संबंध इति तदवगाहि तज्ज्ञानं सविकल्पकम तद्धं ज्ञानमंतरेणानोपपद्यते तत्तदंड।
ज्ञानजन्यं यथा घटोऽयमिति तस्य जायमाने घट इति ज्ञाने घटत्वं विशेषणं घटो विशेष्यः।
समवायः संबंध इति तदवगाहि तत्सविकल्पं घटत्वज्ञानजन्यं वाच्यं तत्कारणीभूतं
ज्ञानं चानुभवानास्पदत्वादतींद्रियं निर्विकल्पकमभिधीयते इति नास्तिकास्तु
निर्विकल्पकमेव प्रमा स्वलक्षणवस्तुविषयत्वात् न च स्वरूपादिवस्तुप्रकाशं नतु
घटादिवस्तुप्रकाशं सविकल्पकं तु न प्रमा अलीकघटत्वाद्यवगाहित्वात् वंध्या।
पुत्रज्ञानवदित्याहुः तन्नेति वक्ष्यते तथा प्रत्यक्षं पश्यामि जिघ्रामि आस्वादे स्पृशा
मि शृणोमि मनसा सुखं साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकं चाक्षुषत्वादिजातिभेदात्
षोढा तत्करणं चक्षुरादिरिंद्रियविषयेण समाणे विषयेण सह सान्निकर्षः संबंधः।

35

संयोगः

प॰दी॰ पारः तेच्चैसंयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः वि
२६ शेषणता ज्ञानलक्षणा सामान्यलक्षणा योगजधर्मलक्षणा चेति नवषड्विधालौकिकाः
अन्ये त्रयो ऽलौकिकाः तत्र समसाजायमाने ऽहमित्यात्मप्रत्यक्षे मनः करणं आत्म
प्रत्यक्षं फलम् आत्ममनःसंयोगोऽवान्तरव्यापारः संबंध इति विभावनं तज्जन्यत्वे तज्ज
न्यजनको ऽवान्तरव्यापारः भवति चात्ममनसोः संयोगो मनोजन्यस्तज्जन्यज्ञानजनक
श्चेति व्यापारः न चाजन्ये शब्दसमवाये ऽव्याप्तिः तस्य व्यापारत्वास्वीकारात् शब्द
स्यैव च प्रत्यक्षे ऽकारत्वात् यद्वा श्रोत्रमनःसंयोग एव शब्दस्य तदुत्पत्ताभावादेव
प्रत्यक्षे व्यापारः तस्य श्रोत्रजन्यत्वात् प्रत्यक्षजनकत्वाच्चेति वदंति सुखादिग्र तम
हे संयुक्तसमवायः मनःसंयुक्ते आत्मनि सुखस्य समवायात् सुखे समवेतसुखत्वादिग्र २६

हे संयुक्तसमवेतसमवायः एवं घटादिग्रहे चक्षुषः स्पर्शस्य वा संयोगः रूपादौ संयुक्तस
मवायः रूपत्वादौ संयुक्तसमवेतसमवायोऽपेक्ष्यः द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे इंद्रियसंयोगस्य
श्राव्दे तादृशसमवेतग्रहे संयुक्तसमवायस्य तत्समवेतसमवेतग्रहे तत्तीयस्य हेतु(37
त्वस्य सामान्यतः स्वीकारात् ननु चक्षुर्गोलके विशेषस्य रूपस्य घटादिसंयोगः
प्रत्यक्षबाधितः कथमासत्तिरिति चेन्न तत्र गोलकाधिष्ठितानामिंद्रियाणाम् अभ्युप
गमात् गोलकादिरूपत्वेन चासंबद्धग्राहकत्वमभ्युपेयम् तथा च पृष्ठभागीयाः पु
रोवर्तिनि भित्त्यादिव्यवहितास्य पदार्थग्रहणे न व्यवधानं प्रतिबंधकमिति चेन्न
भित्त्यादिपरभागस्थितानां परावृत्त्यदृष्टेनेन पृष्ठदेशस्थितस्य च प्रत्यक्षं न स्यात् त
त्पुरुषीयतत्कालीनप्रत्यक्षं प्रतिबंधकत्वकल्पने चातिगौरवम् तस्माद

त.दी. वप्रपकम्मितींद्रियमिंद्रियम नन्वेवं प्रमाणाचंक्षुमसोऽमुल्पकालग्रहणं न स्यात् किं 38
११ चनेत्रोन्मीलनेग्रहणाद्यवपिसूर्य्यो चंद्रग्रहणार्थविलंबापत्तिः चक्षुष्मलानदूरग
मनकल्पनादितित्र्चेन्न अतिलाघवादृष्टिश्रीघ्रं तावत्‌ग्रहणमनांद्विरोषाग्रहण
स्याघ्युतद्गुत्पाद्‌प्रतीतेश्चोपपत्तेः नद्युक्तम अचिंत्योहितेजसोलाघवातिशाय
नवेगातिशयोयत्प्राचीनाचलचूडावलंबैमेवभगवतिमयूखमालिनिभुव
नोदरेष्वालोकस्पभिमानोलोकिकानामितिदिक् समवायेनशब्दग्रहः श्रो
त्रेशब्दसमवायसत्वात्‌ शब्दत्वादिग्रहे समवेतसमवायः विशेषणतयाभा
वग्रहः शब्दोनास्तीतिश्रोत्रेशब्दभावस्यविशेषणतास्यैव भूजलेरूपादोप राम
टाभावग्रहेचक्षुः संयुक्तस्यविशेषणता संयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिद्रष्टव्यम् ११

कवे। कार्यरचनामूलभूतं विशिष्टज्ञाने जायमाने विशकलितपदार्थस्मरण 39
रूपं ज्ञानं सन्निकर्षः। अन्यथा तत्र सन्निकर्षाभावेनातीन्द्रियातीतानागतपदा
र्थविशिष्टज्ञानासंभवात् घटत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याऽनागतमवि
तसकलज्ञानोपपत्तौ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः। अन्यथा एतादृशघटपद
वाच्यत्वैकत्वबोधिते सर्वत्र घटे तज्ज्ञानं न स्यात्। लक्षणामात्रमपि जिज्ञास्योऽस्तु
प्रमीन इव हृदः। इत्याद्युक्तिर्युक्ता योगिनां सर्वस्य साक्षात्कारात्। तत्रोत्पत्तियो
गाभ्यासेन जातो। द्विविधो य एव योगजधर्म इत्युच्यते। अनुमानं निरूप्यते अनु पा
मितिनोमीत्यनुभवसाक्षिकजातिविशेषवत्यनुमितिः। तत्करणमनुमानम्
तच्च व्याप्यमानं लिंगमिति प्राञ्चः। तथा हि पर[illegible]धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणो या
वत्तायाप्तसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरणो ज्ञातव्यसाध्यसामानाधि

३

प. दी. करणं व्याप्तिः तदाश्रयो धूमादिलिंगं तस्मिन् लिंगे यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति भूयो ४०
१८ दर्शनात् धूमत्वावच्छिन्नधूमसमानाधिकरणः सर्वे महानसत्वादयो वह्नित्वा
वच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणः तादृशवह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूम
त्ववान् धूम इति व्याप्तिज्ञानं प्रथमं जायते ततो पर्वते धूमदर्शनात् द्वितीयं ज्ञानं सपूर्व
जायते ततो वह्निव्याप्यधूमवानयमिति तृतीयज्ञानमुत्पद्यते तदेव लिंगप
रामर्शः तत्र लिंगपरामर्शत्वेन परामर्शस्य प्रमाणत्वेन वा कारणत्वे तत्र वि
निगमकाभावादुभयमपि द्वारत्वाभावेन हेतुः लिंगं करणं परामर्शो व्यापा द्वारः
रः व्याप्तिज्ञानं तु परामर्शे विशेषणज्ञानत्वेनोपयुज्यते ततो पर्वतो वह्निमा
निति साध्यविशिष्टज्ञानरूपानुमितिर्भवतीति प्राचीनास्तु अतीतानागतलि दाम
गेनाप्यनुमितिदर्शनान्न लिंगस्य करणत्वं किंतु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्या. १८

पार इत्याहुः स्मरणात्मकपरामर्शादसंनिकृष्टहेतुकानुमितौ नतु व्याप्तिज्ञानस्य पू
र्वपरामर्शतज्जन्यसंस्कारैर्व्यवधानान्न करणत्वं संभवतीति व्याप्तिज्ञानस्यपरम्परा कारणा
भावेन परामर्शजनकत्वेनैवानुमितिकरणत्वमिति व्याः जनकत्वं हि कारणत्वं तच्चा
नन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं पूर्ववर्तित्वं च पूर्ववर्तित्वं च प्रागभावावच्छिन्न
समवायवत्वं च मणिगौरवस्थयन्ति तेन तेन रूपेण कारणता किंतु मन एवानुमि
तिकरणं परामर्शो व्यापारः उक्तं च प्रशस्तपादभाष्ये स्मृत्यनुमित्यादिकरणत्वेन मनसो
साधितमितिनव्यतराः ज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता परामर्शो विशेषकारण
मितिनातिप्रसंग इत्यपि केचित् नच व्याप्तिग्रहे सति महानसएवानुमीयतां वह्नि
व्याप्य धूमवानयमिति परामर्शस्य तत्रापि संभवादिति वाच्यम् पक्षताया
अप्यनुमितिहेतुत्वात् अनुमित्साभावविशिष्टसाध्यनिर्णयाभावो हि पक्षता
महानसादौ चानुमित्साविरहसत्त्वे एव साध्यनिर्णयोत्पत्तिर्नपक्षतासत्त्वेवान

प.टी.
१२

मितिर्भवत्वितीच्छायां पक्षतासंपत्तये ऽनुमितीच्छाभावविशिष्टेति विशेषणं साध्यनिर्णये।
न याच धूमे सत्यपि इच्छाभावात् इदं धूमाभाववत् साध्यनिर्णये सत्यपि इच्छाविर
हरूपवि। शेषणाभावात् तादृशनिर्णयाभावरूपा पक्षता भवति साध्यसंदेहः पक्षता
तदुक्तं भाष्ये नानुपलब्धे न निर्णीते ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते ऽपितु संदिग्धे ऽर्थे इति तत्
च तत्रानुमितिर्न स्यादिति तन्नयुक्तं ऽत्र कस्मात् घनगर्जितेन मेघानुमानात् संदेहाभावे
ऽप्यनुमितिदर्शनात् न च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयमेव हे
तुरस्तु कुतः परामर्शोपीति मीमांसककंदलीकारदीपिकारमतं प्रकं धूमो वह्निव्या
प्यः ऽथालोकवान् पर्वत इति ज्ञानाद्द्यनुमित्यापत्तेः धूमव्याप्यालो
केपदे धर्मताया ज्ञानस्य सत्त्वात् न चैकत्रैस्य तद्धर्मावगाहिज्ञानं का
रणमिति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यः इत्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्याप

42

तेः उक्तत्वेन धूमस्यैव पक्षधर्मत्वाभावात् नचैकेन धूमत्वरूपेण व्याप्तिपक्ष-
धर्मतासत्वेहेतुः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याप्तवाक्यजन्यपरामर्शादनु
मितस्यनापत्तेः तस्मात्परामर्श एवानुमापकः सोयं परामर्शो व्याप्तिज्ञानक्रमेण
यत्र स्वस्येवोत्पन्नः तत्रानुमितिरपि स्वस्यैव भवति तदेवं च स्वार्थानुमा
नं यत्र तु स्वयं बुध्वा शब्देन परं बोधयति तत्परार्थानुमानं तत्प्रतिज्ञाहेतूदा
हरणोपनयनिगमनात्मकपंचावयवाः तत्र पर्वतो वह्निमानिति साध्यवि
शिष्टपक्षबोधकं वचनं प्रतिज्ञा कुत इत्याकांक्षाशामकं धूमादिति पंचम्यंतलिं
गवचनं हेतुः धूमोस्तु वह्निर्मास्ति त्याशंकाशामकं यत्र धूमस्तत्राग्नि यथा

महानसइत्यादिसव्याप्तिकंदृष्टांतवचनमुदाहरणंहेतूदाहरणाभ्यांपूर्ववासितव्याप्ति-
विशिष्टपरामर्शजनकंतथाचायंवह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाऽपनयः पक्षेसा-
ध्योपसंहाररूपंतस्मात्तथेतिवाक्यं निगमनं एतएवप्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानु-
सन्धानप्रत्याम्नायशब्देनवैशेषिकैरुच्यंते ऽपदेशोहेतुः शेषंक्रमेणस्पष्टंमीमांस-
कास्तु त्रयएवावयवाः प्रयोज्याः उदाहरणांतास्तदाद्यावाइत्याहुः नचपरार्था-
नुमानेशाब्दबोधात्मकत्वेनसाध्यनिर्णयेनानुमितिरितिवाच्यम् वादिवाक्यस्या-
प्रमाणस्यसंकासकंदितत्वेननिर्णयाजनकत्वात् पंचावयवपूर्णेनतर्कमनसा
वाच्यकाऽभावप्रतिसंधानेसतिवादिकारितव्याप्तिज्ञानादिवशान्मानसपरा मर्शः

एमेवंपरीक्षिताव्याप्तिः स्फुटीभवतितत्वतश्चैतत्रान्वयव्यतिरेकिणिपक्षधर्मत्वंस
पक्षेसत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचेतिपंचरूपाणि अ
पेक्षतानिकेवलव्यतिरेकिणिसपक्षाभावात्तद्भिन्नानिचत्वारिकेवलान्वयिनि
विपक्षाभावाद्विपक्षाद्व्यावृत्तिभिन्नानिचत्वारि तत्रपक्षतावान्पक्षः पर्वतादिः निश्ची
तसाध्यहेतुसहचारकः सपक्षः। निर्णीतसाध्याभाववान्विपक्षः विपक्षसाध्यंत
स्याबाधितत्वं बाधाभावपक्षहेतोःसाम्यंसत्प्रतिपक्षः साध्याभावसाधकोहेतु
स्तदभावोऽसत्प्रतिपक्षत्वं एतादृशरूपपंचकन्याहेतुवदवभासमानत्वाद्धेत्वाभासाः तेचा
सिद्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरणसमबाधिताः पंच तत्रासिद्धस्त्रिधा आश्रयासि

द्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्च तत्र पक्षतावच्छेदकं पक्षे नास्ति स आद्यः यथा ग
गनारविंदं सुरभि अरविंदत्वात् सरोजारविंदवत् अत्र पक्षतावच्छेदकं गगनीयत्वं
प्रसिद्धं अरविंदपक्षे नास्तीत्याश्रयासिद्धं पक्षे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपा-
सिद्धः यथा जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादिति व्याप्यत्वाभाववान् व्याप्यत्वासिद्धः यथा प
र्वतो वह्निमान् नीलधूमादिति अत्र नीलत्वस्य व्यर्थत्वेन व्यर्थविशेषणत्वा
त् तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावा व्याप्यत्वासिद्धः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी
हेतुर्विरुद्धः वह्निमान् ह्रदत्वात् गगनावृत्तित्वा भिचार्यनैकान्तिकः प्रतियोगि सत्य:
व्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वं साध्यासमानाधिकरणत्वं समानाधि- २२

46

मर्शो तदनुमित्यनुपगमादिति दिक्। तदिदं लिंगं त्रिधा केवलान्वयि केवलव्यति
रेक्यन्वयव्यतिरेकि भेदात् तत्रवह्निमदन्यंता भावाप्रतियोगिसाध्यसाधको
हेतुः केवलान्वयी यथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् द्रव्यत्वादित्यादि ऽप्रनवगतसाध्य 47
साधनसहचारो हेतुः केवलव्यतिरेकी यथा आकाशः पृथिव्यादिसर्वेभ्यो भि
द्यते शब्दवत्वादिति अत्र शब्दवत्वस्य पृथिव्यादिभेदसाध्यं न क्वापि दृष्टं
किंतु यत्रेतरत्वं तत्र शब्दो नास्तीति इतरभेदाभावशब्दाभावयोर्व्यसामानाधि
करण्यमवगतं अतो व्यतिरेकियोः स्त. व्याभावहेत्वभावयोरेव व्याप्तिग्रह
त्केवलव्यतिरेकीन च शब्दे हेतौ व्याप्त्यग्रहादितरभेदव्याप्य शब्दवानयमितिपराम

शो ऽसंभवेन कथमित्रानुमितिरिति संकंप्य पयोरभावयोर्व्याप्तिर्विनाबाधकं तयोरप्रतीतिरेत
त्तर्कसहकृतमनसादेतावपि साध्यव्याप्तिग्रहेण परामर्शसंभवात् पक्षसाध्याभावव्यापको
भावप्रतियोगिहेतुमानयमित्येवं व्यतिरेकिणि परामर्शः ततोऽनुमितिरिति यत्र साध्ये हेत्वो
द्द्रभावयोरुक्तव्याप्तिर्गृह्यते तत्राऽन्वयव्यतिरेकी यथा यत्र धूमस्तत्र वह्निः यत्र
वह्न्यभावस्तत्र धूमाभाव इति ऽन्वय सहचारग्रहात् धूमसहचरिताः सर्वे वह्निसह
चरिता वह्न्यभावसहचरिताः सर्वे धूमाभावसहचरिता इति ग्रहाद्धूमादिः न व्याप्तिबो
धनप्रकारस्तु प्राचीनसम्मतः अन्वये साध्यं व्याप्यं साधनं व्यापकं व्यतिरेके साध्याभावो
ऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनाभावः ८ व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः प कलः

48

करणत्वं वा व्यभिचारः तद्वान् व्यभिचारी स त्रिधा साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी च
विपक्षवृत्तिः साधारणः यथा पर्वतो धूमवान् वह्नेरिति विपक्षेऽयःपिंडे वह्निरस्तो
वो सपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति सपक्षे ४९
गगने विपक्षे घटादौ च हेतुर्नास्त्येव ऽप्रत्तो व्यतिरेकव्याप्तासाध्यतदभावसा
धकत्वाविशेषात्सर्वं देहोपादकत्वात् हृषणमपि ऽवृत्तिसाध्यकोऽनुपसंहा
री आकाशवान् धूमादिति यथा तुल्यबलसाध्याभावसाधकहेत्वंतरस
हितः सत्प्रतिपक्षः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् शब्दो नित्यः व्यो
मैकगुणत्वात् तत्परिमाणवदिति पक्षे साध्याभावनिर्णयो बाधस्तथा

प० टी०
२३

विरोधाव्याप्तिः पक्षाऽत्ययितिकालिंनोपदेशं प्रत्यानपृथिवीत्वादितित्र प्रमाणां 80
तरेणगन्धाभाववन्निर्णयाद्व्याप्तिः एतेषांसत्प्रतिपक्षासाधारणौ विरोषा
ग्रहणादशायामेवहेतोराभासत्वापादकत्वादनित्यदोषोसाधारणमितिप्रति
बन्धकोचपदानुतकोदिनामानानाहिए व्याप्त्याघेकत्रनिर्णीतंवाधाभा
वस्त्राणितदारोपोलापनच्छेणाप्यान्तनित्यदोषाः वाध्यान्वेव्याप्त्यादिविघ
टकाज्ञेत्तिजननकक्षानविघटकत्वेनदोषाऽदिनैपायिकाः वैशिष्ट्यकास्तु
नित्यदोषा। विरुद्धासिद्धादिदिव्याप्तेर्विवंधेर्देसिंनोनोपनपदैरत्वेस्वपोहत्वा हेत्वाः
भासाः विरुद्धासिद्धसंदिग्धमालिंगंकाश्यपोऽब्रवीदितिभाष्यात् श्च्रुते २३

त्यत्रापि वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादवच्छिन्नसाधनाव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधि
रित्यलं पल्लवेन नत्वनुमानं न प्रमाणं नाप्यनुमितिः प्रमां तदं पत्र व्यभिचारवह्निः इति वह्न्यभावदर्शना 51
त् धूमवत्तानेन पर्वते प्रायेण वह्निमत्ताभावव्यमितिसंभावनात् एवानुमितिकार्यानिर्वाहादिति चे
न्नवह्निमनुमिनोमीत्यनुभूयमानजातिविशेषस्य तदाश्रयानुमितित्वकारणत्वेनानुभूयमा
नपरामर्शस्य चापलापितुमशक्यत्वात् तत्रैव प्रवृत्त्याविर्भावलाभे सति जाततानं प्रमेति प्रमात्व
महात्म्यविनाबाधकं तदन्यव्याप्तस्यकल्पयितुमशक्यत्वादिति दिक् उपमिनोमीत्यनुव्यवसेयजाति
विशेषवत्युपमितिः तत्कारणमुपमानं तच्चैधा सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्ट
पिंडज्ञानं वैधर्म्यविशिष्टपिंडज्ञानं गवयपादिशब्दाः केचिच्छक्ता इति जावता कीदृग्गवय इत्याद्य एव केपच
गोसदृशो गवय इति तेन न निवादिति कालान्तरे अरण्ये गतस्य तत्पिंडदर्शनात् गोसदृशमगव

पदा० यथा वाक्यार्थ इति स्मरतः तस्मादयं गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिर्जायते तत्र गोसदृशोयं
२५ पिंड इति सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं करणं वाक्यार्थस्मरणमवांतरव्यापारः उप
मितिः फलम् एवं कीदृशोऽश्व इति पृष्टे गवादिवत् द्विशफः स्वल्पपुच्छेनेत्या
तोत्तमनंतरं तत्पिंडदर्शनादयं द्विशफः स्वल्पपुच्छेनेत्यादि ज्ञानादतिवाक्या
र्थस्मरणोत्तरमयमश्वशब्दवाच्य इत्युपमितिज्ञानमुत्पद्यते तत्र वैधर्म्यविशिष्ट
पिंडज्ञानं करणं वाक्यार्थस्मरणं व्यापारः उपमितिज्ञानं फलम् एवं कीदृश उष्ट्र
इति प्रश्ने कंटकाशी तीक्ष्णदीर्घग्रीव इत्यादिवाक्यश्रवणोत्तरं कालांतरे तद्धर्मवि
शिष्टधर्मिप्रत्यक्षं करणं वाक्यार्थस्मरणं व्यापार इति एवं कीदृशो पक्षी सर्पवि
घातीति प्रश्ने नकुलदंष्ट्राघ्रतेत्युत्तरात्ति कालांतरे नकुलदंष्ट्राया मोघपक्षी वि राम

२५

श्रोषदर्शनेसति एतादृशी सर्वविषहंत्रीति स्वानमुत्पद्यते तमेतादृशीविषहंत्रीतिज्ञा
नं फलम् वाक्यार्थस्मरणमवांतरव्यापारः नकुलदेहोपरणमेवांतरव्यापारो रूपा 53
साधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानं करणमित्युक्तम् एवंचोपमानत्वावच्छेदेन शक्तिग्रा
हकत्वमिति प्रत्तारणोपपादनम् नचातिवाक्यस्मरणोत्पादकत्वोपपत्त्यास्तु कृत प्रप
गुपमानाभ्युपगम इतिवाच्यम् शरीरवत्त्वेऽप्यवत्त्वोपकृत्वादिजातिविशेषरूपेणापा
वाच्छक्तिबोधासंभवात् सादृश्यमवच्छेदकीकृत्यैववाक्यस्यबोधकत्वात् उप
मितोमीत्यनुव्यवसायाच्चेतिनैयायिकाः वैशेषिकास्तु अयंगवयपदवाच्यः
गोसदृशत्वात् इत्युपमानानुमानम् आप्तवचनाद्यतथाव्याप्तिग्रहात् उपमिनो
मीत्यनुव्यवसायश्चसंदिग्धः सत्त्वेवा अनुमितित्वव्याप्यमेवतदस्तु तथाचन
पृथक्प्रमाणमित्याहुः शाब्दात्मत्वमीत्यत्र भवति द्रशाब्दत्वजातिमतीशाब्दी

प॰दी॰ तत्करणं शाब्दप्रमाणं तच्चाहि घटं नयमदमानयेत्यादि प्रयोज्यप्रयोजकवाक्यंप्रयुक्तेतोवा 54
२५ लस्यार्थोपोद्वापाभ्यां घटपटादिव्यवहारं पश्यतः लक्ष्यवलोकनात्तदीयज्ञानमनुमिति स्तज्जन
कत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां शाब्दमवगच्छतोऽयं बुद्धयावोधकत्वासंबंधोऽनीत्यनुमितिभिव
ति सच संबंधः शक्तिरुच्यते एवमुपमानात्कोशादिभ्यश्च शक्तं तत्र सम्यक्जापितग्रहः । एवं
घटादिपदशक्तिग्रहे सति गृहीतशक्तिकपदात्पदार्थोपस्थिता वाक्यकांक्षायोग्यतादि
सहकारिवशात् शाब्दप्रमा जायते सा फलं पदान्येव प्रमाणानि करणानि पदज्ञानं वा वा
रणं पूर्ववत् पदार्थोपस्थितिरवांतरव्यापारः इत्युत्सम ननु गवादिपदानां वृद्धव्यवहारेण
सन्निहितेगवि शक्तिग्रहे विदेशांतरीयांपूर्वगोबोधः कथं नन्न शक्त्यग्रहात अन्यथा गो
शब्दात् सकलगोपोपस्थितिरिति चेन्न सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सकलगोव्यक्तेः शक्तिग्र
हसमय एवोपस्थितौ सर्वत्रैव जात्यादिविशिष्टे न ग्रहे लाघवात् तथाचान्यासत्त्यम व्य राम
त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इति एकवचनेन न विशिष्टेशक्तिं सूचयति मीमांसकास्तु गोत्वे २६

एवं शक्तिः तदाश्रयत्वेन लक्षणया व्यक्तिबोधमप्याहुः। नन्वेवं शक्तिर्न तु गोत्वे विशेष्यत्वात् ना
विशेषत्वे एव शक्तिर्गविलक्षणेति युक्तं गामानयेत्यत्रैव व्यक्तिरूपकत्वमेगौरवात् नन्वेवं गोप
दाज्ज्ञातत्वबोधो न स्यात् इति वाच्यम् एकार्थतावच्छेदकत्वात् कार्य
त्वसंबंधेन दंडात् घटोपस्थितौ घटत्वमानवदशक्तेपि शक्ततावच्छेदकत्वात् व्यक्त्यादुपस्थि
तेसंभवादिति वैयाकरणाः। नन्वेवमपि गोः अश्रुके स्याद्देपदार्थयोरभेदरूपो न्वयो न बुध्ये
ते तत्र शक्त्यभावात् अशक्यस्याप्युपस्थितौ घटादिरपि तन्न बुध्येतेति चेत्सत्यम् अ
शक्यस्याप्यन्वयस्याकांक्षायोग्यतावशात् भानसंभवात् तथाहि यत्पदं यत्पदार्थेन
सहान्वयानुभवजनकं तत्पदसत्ते न समभिव्याहारस्तादृशबोधे आकांक्षा
घटादिपदं विरुद्धविभक्तिरहितं प्रातिपदिकार्थेन सह अभेदान्वयबोधं जनयति द्विती
यार्थकर्मत्वादिभिः सह निरूप्यनिरूपकत्वमात्रपारमपि भावं वा अतः तादृश
पदसमभिव्याहारो भवत्याकांक्षा एतज्ज्ञानं च कारणं घटपदं द्वितीयार्थेन सह त्वा

प्रकृत

प्र.दी. र्थाभेदान्वयबोधकमिति ज्ञानवतो वैयाकरणस्यैतस्यान्वयबोधात् अन्यस्याभावाच्च ए
२७ वं योग्यता एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गवत्त्वं योग्यता तेन पयसा सिंचतीत्ययोग्यम्
पयसि सेककरणतासत्त्वात् वह्निना सिंचतीति न योग्यं तत्र सेककरणत्वाभावात्
देवदत्तो गौरित्यत्र देवदत्तस्य स्वत्वामित्वरूपसंबंधसत्त्वाद्योग्यतापत्तेः प्रकृते सुतं
तथा च प्रकृतवाक्येन प्रतिपाद्यः संबंधः स्वत्वमित्यर्थः स्वत्वात्राभेदः नास्तीति
न तद्योग्यम् एवमासत्तिः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरेव अतः प्रत्यक्षेण तंडुलदर्श
नात् पचतीत्येवोक्ते तंडुलं पचतीति न बोधः पदाव्यवधानमासत्तिरिति प्राचीनमतं
न युक्तं गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन योजनयान्वयबोधानापत्तेः योजनावाक्यादेवा
न्वयबोध इति चेन्न प्रथमवाक्यस्याबोधकत्वप्रसंगात् योजनावाक्यं च तात्पर्यग्रा
हकत्वेन प्रकरणादिवदुपयुज्यते एवं चाकांक्षायोग्यतासत्तिवशात् पदार्थानां परस्प राम
र विशेषणविशेष्यभावगाहि विशिष्टशाब्दबोधसंभवात् नानुपपत्तिरिति दिक् मीमांसका २७

तु कार्य्यान्विते पदानां शक्तिः तथाहि प्रयोज्यप्रयोजकयोरानयनादिव्यवहारं पश्यतो बाल
स्यानयनानयनादिकार्य्यत्वे ज्ञानं प्रवर्त्तते एवमप्यप्रमितस्याविन ज्ञात्वा प्रवृत्तः तज्ज्ञा
नं च शब्दादिति प्राक् लक्ष्यि शिष्टेषाम् इति प्रथमं ग्रहात् तथा च कार्य्यतासामान्यस्य
सर्वशब्दादवगमे पि विशेषणतदुपास्थितिं विना बोधपर्य्यवसानाभावादबोधक
त्वमेव तत्शून्यानामर्थवादरूपवेदांतवाक्यानामित्याहुः वेदांतिनस्तु अन्वितपदा
नां शक्तिरितिन्वयांशबोधोपपत्तिः ननु कार्य्यत्वांशे सर्वपदानां शक्तिः तस्य विशे
तत्तद्बोधकपदादेवोपास्थिति संभवेन व्यर्थगौरवमासात् अतः कार्य्यत्वांशं विना
पि मोक्षरूपमहाप्रयोजनवदात्मस्वरूपबोधकत्वादुदांतोः प्रमाणमेवेत्याहुः
पदानां पदार्थान्वितबोधकस्य संसर्गरूपेन्वयशक्तिः अत एव तस्य वाक्यार्थ इति किं
वदंति संगच्छत इति वैयाकरणाः हो स्फोटादितं चास्माभिर्मतांतरनिराकरणपूर्वकमे

प.दी.
२८

तन्मतं वैयाकरणभूषणे नन्विवमेवगंगायां घोष इत्यत्र गंगापदात्तीरप्रत्ययः कथं
तत्र गंगापदशक्त्यभावादिति चेत्तत्पम् लक्षणारूपवृत्त्यंतरादुपस्थितेः अथ के यं
लक्षणेत्युच्यते शक्यसंबंधो लक्षणा गंगापदशक्यो गंगाप्रवाहस्तत्संबंधपल्लीरे
त्यिवत्तपाचस्त्वशक्यप्रवाहसंयोगरूपसंबंधेन गंगातीरोपस्थितिरिति स्वणाकेनस
हनियमरूपाब्दासिरेवलक्षणेत्यनुक्तम् अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणो
च्यते इति मीमांसकास्तन्न मंचाः क्रोशंतीत्यत्र मंचपदस्य मंचस्थपुरुषेलक्षणे
नस्यात् मंचपुरुषयोर्व्याप्यभावात् एवं मषीः प्रवेशाये त्यत्रापि द्रष्टव्यम् वैयाक
रणास्तु गंगादिपदानां तीरादौ शक्तिरेव सर्वेषां पदानां प्रायः सर्वत्रैव शक्तेः लक्ष
णो च स्वतंत्रवृत्तिर्नाभ्युपेयेत्याहुः अयं चितं चेत्तद्वैयाकरणभूषणे

राम
२

ति व्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं नागतासि रंतुमेव गतासि धिक् त्वां दूति कार्यविरुद्धकारि
णी इति निंदा गम्यते यथा वा कलिं पुरो धर्मदो योऽयं त्वय्येकं सप्तसिना स्थिते सप्तसप्ति
समारूढा भवंति परिपंथिनः अत्र दानवैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतम्
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति गंगा सागरमंबरं शशिकला नाग
त्व पिपः क्ष्मातलम् सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनम् अत्रोदाहरणे स
प्तसप्तिपदगतश्लेषमूलक निंदाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः
सर्वेश्वर इति स्तुत्या व्याजरूपया मदीय वैदुष्यादि [illegible] सर्वं जानन्नपि बहुत्र
दानेन रक्षितुं शक्तोऽपि मह्यं किमपि न ददासीति निंदा व्यज्यते सर्वमिदं निंदास्तु
त्योरेकविषयत्वेनोदाहरणम् भिन्नविषयत्वेन निंदया स्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा
तिराज्ञः

कु. नं. कस्त्वं वानर रामराजभवने लेखार्थसंवाहकः को यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान् निर्द
२९ ग्धलंकापुरः बद्धो राक्षससूनुनेति बहुशः संताडितस्तर्जितः स व्रीडात्तपराभ ६०
वो वनमगाः कुत्रेति न ज्ञायते अत्र हनुमन्निंदया हत्तवानक्रोत्पत्तिर्व्यक्तिः स्तु
त्यानिंदाभिव्यक्तिर्यथा पद्धकं मृदुत्वसेनधा निनां ब्रूथेन चाहून्म घानैबांगर्वव
चः प्रणो भिन्नचेतान्प्रत्यागता पाप्माचरति काम्नेवानृत्तरोनि विवादयसि परं निद्रा
सि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुत्र कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः स्वत्वहीन कृत्या
न सेवा निर्विसृष्टालनो निंदाव्यज्यते अपमकृत प्रसंशा विशेषः स्तुत्य लंकास
र्वस्वकारः तेन हि स्वाभूप्यनिवेधनताप्रकृतमप्रस्तोदाहरणोनैवै वैधर्म्यैरोपिद रं राम
पूंफत्ते यथा धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः राममिंदीवरश्यामं ये स्पृ २९

गध्वंसस्यभावत्वाभावात् नचासमवायिकारणोद्देश्च पूर्वोत्पन्नस्यापेक्षितत्वेन दोषः
संयोगजसंयोगे पूर्वसंयोगस्य विभागजविभागे पूर्वविभागस्य तत्प्रत्येकं जनकत्व
सत्वात्संयोगविभागयोरुभयमनुपातम् उभयजनकत्वं कर्मलक्षणं नसंयोगादेरितिना।
तिव्याप्तिः तच्चोत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनभेदात् पंचधा भ्रमणादय
स्तु गमनभेदा एव तच्च मूर्त्तमात्रवृत्ति मूर्त्तत्वेनैव तत्कारणत्वात् अत एव कर्मसमवा
यिकारणतावच्छेदकतया मूर्त्तत्वजातिरेवेति नव्याः इयत्तावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम्
पाधिरेवेति प्राचः तच्च संयोगवेगप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकासमवायिका
रणकं तत्र धनुःसंयोगादि प्रथमकर्म ततो वेगं नैककर्मोत्पत्तौ पंचप्राप्तिगमनं तृतीयं पत्त
नं चतुर्थं स्पंदनं पंचमं पर्णादौ छिगिति तेयपावस्थानहेतुः पंकस्थजन्यसंयोगनाश्यं

२

प.दी. अतएवलक्षणचतुष्टयस्यापिव्याप्यवृत्त्येवेतिप्रपंचितमन्यत्र नित्यमेकमनेकसमवे
३१ तंसामान्यम् यथाघटत्वादि घटत्वंनित्यमेकमनेकघटेषुसमवेतंचेतिलक्षणसम
न्वयः समानानांभावः सामान्यं अनेकानुगतोधर्मइतियावत् शब्दवत्वादिकंचस
मवायेनशब्दाद्येवेतिनसामान्यंतत्द्विविधम् जातिः उपाधिश्च तत्रजातिः समवाये
नैववर्तते उपाधिरनेकपदार्थघटितोधर्मः यथाकारणत्वानन्यथासिद्धत्वादि
अन्यथासिद्धत्वंच अवश्यकल्प्यमानपूर्ववर्तिनएवकार्यसंभवेतत्सहभूतत्वं
निःकर्षप्रागुक्तं पांचधात्वन्यथाचिप्राहुः यथान्यत्रक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनकार्य
संभवेतत्सहभूतत्वंयथारासभादेः अन्यंप्रतिपूर्ववर्तित्वेगृहीते एवान्यंप्रतिपूर्व
वर्तितयागृह्यमाणत्वंवा यथाकुलालपित्रादेः एवंभावत्वेंद्रियत्वविषयत्वादिक राम
भावत्वा

मिति तत्र समवायेकार्य्यसमवायान्यतरसंबंधेन सत्तावत्त्वं भावत्वम् उक्तसंबंधेन सत्ता
रहितत्वमभावत्वम् ज्ञानजनकमनःसंयोगाश्रयातीन्द्रियत्वमिन्द्रियत्वम् इन्द्रियमनोयो
गस्य ज्ञानजनकत्वाल्लक्षणसमन्वयः मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वादात्मन्यति
व्याप्तिवारणायातीन्द्रियमिति विषयतासंबंधेन साक्षात्कारवत्त्वं विषयत्वं शरीरादौ
तत्सत्त्वेपि न दोषः उपजेयशंकोप्युपाधेरसंकरात् एवं कारणत्वावोत्तरं समवायिका
रणत्वमसमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं चेति समवायेन कार्य्याधारत्वमाद्यम्
तच्च द्रव्यमात्रवृत्ति द्रव्यत्वस्यैव कार्य्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वात् समवाये
कार्य्यसमवायप्रत्यासत्त्या कारणत्वमसमवायिकारणत्वं यथा पटे तन्तुसंयोगस्य तन्तु
रूपे पटरूपस्य च उभयान्यकारणत्वं निमित्तकारणत्वं यथा घटे दण्डादेः एवंरूपरसगंध
स्पर्शस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मशब्देषु विशेषगुणत्वं तत्र स्वाश्रयोप ५ व्याद
63

प.दी. पिकावांतरसामान्यत्वं पृथिवीजलादिभ्योभिद्यते पाकजरूपवत् तेजः इतरेभ्योभिद्यते शुक्ल
३८ भास्वररूपवत् उष्णस्पर्शाद्वा इत्यादि स्वाश्रयस्य व्यावर्त्तकतावच्छेदकत्वेनोपयुक्तमवांतर
जातिमत्त्वमस्तीति लक्षणसमन्वयः एवं निरुक्तमानं व्याप्यपीहोदाहरणम् नन्वेवं पृ
थुत्वभेदककारवत्त्वं गंधवत्त्वगुणाश्रयत्वसालामत्वाद्युपाधिभिरेव घटः पृथिवी द्रव्यमि
त्याद्यप्रतीत्युपपत्ते घटत्वादिजातौ किं मानमिति चेदुच्यते कारणत्वकार्यत्वादयस्ता
ता वत्सावच्छिन्नास्तथाच चक्रकार्यताविच्छेदकतया गंधस्य कार्यमात्रस्य च कारणतावच्छे
दकतया दानहननादिभिः पुण्यपापोत्पत्तिस्तत्कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया च घ
टत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वगोत्वादिकमावश्यकम् उपाधेः लघुत्वत्वेपि गोत्वेनावच्छेदक
त्वासंभवात् बाधकाभावे ऽवच्छेदकत्वं लघुधर्म एव वर्त्तते इति सिद्धांतात् एवं बाधकाभा
वेऽनुगतप्रतीत्यापि तत्सिद्धिः सच बाधकसंग्रहः प्राचीनैरुक्तः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सं

64

कोऽथानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः इति घटत्वात्कलशत्वं पृ न
पृथक्जातिः व्यक्त्यभेदात् तुल्यत्वात् गोत्वाश्रयत्वं न पृथक्जातिः तुल्यव्यक्तिकत्वात्
शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यप्रसंगात् परस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयो
रेकत्र समावेशः संकरः पृथिवीत्वं विना तैजसादिशरीरे शरीरत्वं वर्तते शरीरत्वं विना
च घटादौ पृथिवीत्वं तदुभयमस्मदादिशरीरे सामान्यत्वं न जातिः तत्रापि सामान्यत्वी
कारेऽनवस्थाप्रसंगात् आत्माश्रयापत्तेश्च आकाशत्वं घटो वा न जातिः नित्यमेकम
नेकसमवेतं सामान्यमिति रूपहानात् अत एवाभावस्य सामान्यादिमत्त्वं च समवायः उक्त
लक्षणाक्रांतोऽपि न जातिः संबंधविरहात् संबंधिभिन्नत्वे सति संबंध्याश्रयत्वस्यैव
संबंधत्वेन स्वरूपसंबंधव्यवहारस्य गौणत्वात्तत्र स्वरूपसमवायेन वृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि

५

पदी· नन्नृत्तिः तच्च सामान्यं त्रिविधं परमपरं परापरं च सकलं सकलसामान्यव्यापकं परं सत्ता यथा
३९ सामान्यं तत्तद्व्याप्यकमपरं यथा मानभेदेन भिन्नेषु बाल्यकौमारादिषु कशरीरेषु देवद
त्तत्वादि यथा कस्यचित्सामान्यस्य व्यापकम् कस्यचिद्व्याप्यं चोत्पद्यमानत्वादिर्यथा
पृथिवीत्वादेर्घटत्वादेर्व्यापकं सत्ताव्याप्यं चेत्तदित्यन्यत्र विस्तरः नित्यद्रव्यवृत्त
यो विशेषाः समानजातीयद्रूपरसादिमत् परमाण्वादीनां परस्परभेदकं विना भेद
निर्णयासंभवात् भेदकत्वेन विशेषा अनुमीयंते नित्यद्रव्येष्वाश्रयेष्वेव भेदसंभवा
त् तत्र तेषु प्रमाणाभावात् नित्यद्रव्येष्वेव मात्रवृत्तित्वेन तेषां व्यावर्तकानां तदभावे सत्यपि
व्यावर्तकत्वेन स्वीक्रियमाणत्वादंत्यत्वं चेति लक्षणसमन्वयः यथा प्रजारक्षक एन
त्वेन महाराजस्यावश्यकः स च स्वत एव रक्षणसमर्थः एवं विशेषाः स्वत एव व्यावृत्ताः

इति नानवस्था शब्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया चाकाशेन तत्सिद्धिः अथ द्रव्या
तिरिक्तद्रव्यत्वादेराकाशमात्रवृत्तित्वविशिष्टशब्दकारणतावच्छेदकत्वासंभवेन द्रव्यत्वा
दिजातिवत्तस्यावच्छेदकत्वादिति दिक् अयुतसिद्धानां संबंधः समवायः विशेषणतान्य
संबंधेन यावत्तु उभयसत्त्वं ययोः आश्रयाश्रयिभावस्तावयुतसिद्धौ यथा गुणगुणिनौ
घटोत्पत्तेः पूर्वं तु सत्त्वाद्द्रव्यात्मनोर्वा रूपाभावोऽभयेति तद्रूपाभावकाले घटादेरयुतसि
द्धत्ववारणाय विशेषणतान्येति अभावस्य विशेषणतैव संबंधः इत्युक्तं कालोपि वि
शेषणतयैव जगदाधार इति स्वग्रन्थे प्रोक्तम् विनाशावस्थापर्यन्तं ययोः आश्रया
श्रयिभावस्तावयुतसिद्धौ तावेवायुतसिद्धौ विज्ञातव्यौ यथा द्वयोः अनश्यदेक
मपराश्रितमेवावतिष्ठते तौ चावयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जाति

प.दी.
५८

अतो विशेषगुणनित्यद्रव्ये वेति तंतुपटादयः अवयवावयविनः आश्रयनाशजन्य
घटादिनाशस्थले नाशसमये घटादेरनाश्रितत्वाभ्युपगमात् विनाशक्षणपर्यं
तमितितन्न निरवयवगुणतदाश्रययोरात्मात्मत्वजात्योः विशेषनित्यद्रव्ययोरव्या
प्तेः अपसमवायसंबंधेन पटसमवेत इत्यादिप्रत्ययोत्पत्तिरिति नैयायिकाः वैशे
षिकास्तु समवायोऽप्रत्यक्षः यावदाश्रयप्रत्यक्षं विना संबंधप्रत्यक्षासंभवात्
संबंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् अन्यथा घटौ संयुक्ताविति वत्
घटाकाशौ संयुक्ताविति घटे रूपसमवाय इतिवदाकाशे शब्दसमवाय इत्यपि प्र
त्यक्षतापत्तेः एतेन संयोगप्रत्यक्षेऽपि यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुर्लाघवात् ननु सं
बंधप्रत्यक्षमात्रे संयोगसमवायान्यतरत्वरूपसंबंधत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्र

68
राम

वैशेगौरवादिति निरस्तम् उक्तप्रत्यक्षापत्तेर्जीरणोप तस्या व्यवस्थापकत्वात् किंतु रूपादि
घटादिसंबंधवत्तयाश्रितत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः नच भावत्वेयभावादेरेव रूप
घटयोः संबंधोऽस्त्विति शंक्यम् घटनाशानंतरमपि रूपरसादिनाशाव तत्तद्धति पटादेरभा
वस्य च नाशप्रसंगात् पटध्वंसकालिकघटवत्तिनाशत्वस्य घटनाशकार्यतावच्छेदक
त्वपर्यवसानात् समवायाभ्युपगमे च घटसमवेतनाशत्वमेवावच्छेदकमतो न दोषः
टत्व नच तथापि घटनाशाद्रूपनाशापत्तिः भावनाशं प्रति जन्यत्वेन कारणत्वात् एतेन संबंध
तया समवायकल्पने भूतलघटाभावादेरपि वैशिष्ट्याख्यसंबंधप्रत्यक्षापत्तिरित्यपा
स्तं तत्र तत्कभावादिति रूपवान्घट इत्यादि विशिष्टप्रत्यक्षं तु संबंधाविषयत्वेपि तन्नि
यम्यत्वमन्यथासंभवदृते नाहं शरीरीत्यादावपि संसर्गकि प्रत्ययवदित्याहुः मीमांसकास्तु

गुण गुण्यादीनां तादात्म्यमेव नीलोघट इत्यत्र चकारः कुंड इत्यभेदानुभवादतः समवा
यो निष्प्रमाणक इत्याहुः तत्र शक्तिरना इतु वादयोविपदार्थान्तराणि सन्तीति कल्पं घटेवभावा
दतिमेवं अभिधारूपा वाचकत्वशक्तिस्तावदीश्वरेच्छा रूपेत्युक्तं वह्नेर्दाहानुकूला शक्ति
स्तु कारणत्वं तदनतिरिक्त सामान्यमेव न च मण्यादि प्रतिबंधक सत्वे दाहानुत्पत्तिकारणाय प्रति
बंधकापनोद्यशक्तिस्वीकार आवश्यक इति वाच्यं मण्यभावादेरपि कारणत्वकल्पनया
तन्निरासात् नापि तं वदेदिति विधेयस्यानंतवचनानिषेधरूपस्याभावस्यकारणत्वं गहन पूर्वमी
मांसापोक्तं तत्र विधिकारणेभ्य इत्यादितत्त्वात् तादृश्यं वनादिन्नत्वे सति न ऊतमत्यो धर्मवत्त्व
रूपं सामान्यमेवेति दिक् अभावो द्विधा संसर्गाभावो भेदश्च संसर्गारोपजन्यप्रतीति
विषयाभावश्चाद्यः भूतले घटो नेत्याद्येवे प्रतीतिः स त्रिधा प्रागभावो ध्वंसोऽत्य
न्ताभावश्चेति तत्राद्यानुपपत्तिरेवास्य

70

त्यंताभावस्य भविष्यतीति प्रतीतिविषयो विनाश्यभावः प्रागभावः ते ध्वंसस्तु प्रतियोगीत
न ध्वंसस्य उभयकाले घटप्रागभावो नष्ट इति प्रतीतेः उत्पत्तिमान भावो ध्वंसः घटध्वंसो
ज्ञातीति प्रतीतेः तत्प्रागभावस्य घटस्तत्प्रागभावस्य उभयत्वादि ध्वंसो भविष्यतीति प्र
तीतेः सच न विनाशी ध्वंसो नष्ट इति प्रतीत्यभावात् अर्थध्वंसस्य धाराकल्पनायां प्रमाणा
भावाच्च उत्पत्तिविनाशशून्यः संसर्गाभावोऽत्यंताभावः इह देवदत्तो नास्तीति भूतलादौ
घटापसरेणोत्पन्नं नयानयनात्सर्वत्र प्रतीति न त्वघटकाले तत्रैव भिन्न प्रतीतिः घटज्ञानेप्र न
निबंधात् प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वस्यानतिप्रसंजकसंबंधत्वादित्याचार्यः उत्पत्तिवि
नाशशीलः प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तादृश एव तत्रेह संसर्गाभाव इत्यन्ये स द्विधा
एकमात्रपदार्थप्रधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिकः अनेकपदार्थप्रधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितांक

स्व घटत्वादिमत्वे कपर्याप्तं एकास्मिन्नपि घट इति प्रतीतेः तद्वद्धि स्वाद्यः द्वित्वाद्यनेक
पर्याप्तं घटौ द्वाविति वदेकौ द्वावित्यप्रतीतेः इन्तद्वद्धिन्न एकघटाविति घटौ न स्त इति
प्रतीति विषयोत्यः न च प्रतियोगिप्रतिक पम भाव इति वाच्यं पुरुष मात्र वर्ति दंडी
पुरुषो नास्तीति प्रतीतेर्दंड विशिष्ट पुरुषाभाव स्तीकारण प्रतियोगिता वच्छेदक
विशिष्टस्यैवाभाव विरोधित्वात् न चेयं प्रतीतिर्दंडाभावे पुरुषाभावे संयोगाभावे वा
अवगाहते केवलं दंड पुरुष वर्तित्वं संयोगवति पुरुषे दंडे च दंडी पुरुषो नास्तीत्य
नुगत प्रतीतेरिति दिक् तादात्म्यारोप जन्य प्रतीति विषयाभावो भेदः घटः पटो नेत्या
रोप्यैवतन्निषेधात् सोपि घटः पटो न पटो न घटपटाविति प्रतीतेः पूर्ववत् द्विधा न
च घटवृत्ति घटाभावो नास्ती घटो न घटभिन्न इति प्रतीतेः रभावाभावो पिति चेत्

72

एवं सोपि नास्तीति प्रतीत्या तद्भोवो वीत्य नवस्येति संक्षे अत्यंताभावाभावप्रति
योग्येव घटादिः अन्योन्याभावाभावः प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिरूप इति स्वीकारात्
ततोऽतिरिक्ते प्रमाणाभावादिति प्राच नव्यास्तु भावत्वेन प्रतीतेर्घटादिप्रतियोगितदव-
च्छेदकयोः समानवृत्तिकोऽतिरिक्त एवात्यंताभावभेदयोरभावः तदभावस्तु घटाभाव एवेति
नानवस्था एवं ध्वंसस्य प्रागभावः प्रागभावध्वंसस्त्वातिरिक्त एवेत्याहुः नन्वधिकरणस्व-
वाभावेस्तु कुतोऽतिरिक्तस्वीकारः कुतो वा तत्स्वरूपप्रविशेषणेनास्वीकारः भूतले घटो
नास्तीत्याधाराधेयभावस्याभेदेपि घटाभाववि घटो नास्तीतिवदुपपत्तेः अत्यंताभावस्यानि
त्यत्ववादिना घटशून्यभूतले घटानयनोत्तरं तत्संबंधाभावमात्रस्वीकारवदस्माभिस्तु

७३ सतदधिकरणे घटाभाववत्त्वसंबंधो नष्टीत्यस्य न्युपेयं अन्तत्तदधिकरणे घटाभावो नवान्याये घ
टकालेपि घटे नास्तीत्यापत्तिः अन्यथे घटे नियतात्मा कस्तीत्यनापत्तिरिति यत्ते नस्मान्ना 74
तिरिक्ताभावे प्रमाणमितिचेत् उच्यते नन्वस्यातिनाशि प्रमाणकर्मभिधर्माधर्मौ ना
त्य घेतेरति सर्व सिद्धं नत्कस्य देतोः मिथ्यात्तान्नवास्तनारूपकारणाभावादिति चेत्त
न नंतमितिथ्याज्ञानवासनाहेतुतामपेक्ष्य प्राग्यामिकत्वं ज्ञानव्यक्तिप्रागभाववत्त्वैव
हेतुत्वं कल्पने लाघवात् तथा च लाघवात्कारणत्वेन प्रागभावसिद्धिः किं च अन्य
था कर्मजसंयोगे कर्मणः संयोगं प्रति न हेतुत्वं स्यात् येन हेतुना कर्मशून्ये तदुत्पत्तेर्व्यभि
चारात् नापि कालिकसंबंधेन घटकर्मणः हेतुभाकाशसंयोगापत्तेः तस्मात्तस्य नन्व

संयोगप्रागभाववत्त्वासंसर्गेण कर्मणः कारणतावच्छेदकेति प्रागभावसिद्धिः एवं अनेक
तंतुकपालादिस्थले तत्तत्तंतुसंयोगानामभिन्नसमवायेन हेतुता संयोगेष्वो हि विभा
त्रनिष्ठेभ्यः परत्वादिकेषु त्वतिव्यभिचारात् कालिकेन हेतुत्वे तु जातिप्रसंगात्पु
कृतित्वापत्तिजन्यपरप्रागभाववत्त्वासंसर्गेण हेतुतावच्छेदकेति तत्सिद्धिः एवं दासेनन्याभावः
तिबंधकाभावत्वेन यथा कारणं तथाधिकारणत्वरूपत्वेनावदधिकारणताका
योगित्वात् अभावव्यतिरेकेण कारणतावच्छेदकस्याधिकरणे दुर्वचत्वेन तदयोगा त्वे
तामावोपि लाघवाद्धि तिभिन्न आवश्यकः एवमतिरिक्तध्वंसमंतरेण मोक्षस्यैवदु
वात् ध्वंसोप्यावश्यकः तथाहि न तावन्निःस्वदुःखाभिव्यक्तिः सुखेवदभिव्यके
पत्वे इदानीमपि तत्त्वेन मुक्तिसंसारयोर्विशेषप्रसंगात न च नित्यसुखाभिव्य

र्मुक्तिस्समयेजन्योसमनमेति मतं तान्दुःखजन्यध्वंसावस्यविनाशित्वनियमेनैकज्ञानव्यक्तेर्न्नो
क्तिहानापत्तेः अतिव्याप्तिः परंपरा च जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नेशरीरस्यहेतुत्वेन तदभावा
ज्ञानस्यासात्यंतिकौ दुःखध्वंसो मुक्तिः आत्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुः
खप्रागभावासमानकालिकत्वं इदानींतु कदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रागभाव
समानकालिकत्वात्स्वेत्यादिः इदानीं तनास्मदीयदुःखध्वंसस्य सुषुप्तिकालेदुःखविसमानका ध्वं
लिकत्वसत्वात्प्रागभावेति उपांत्यदुःखध्वंसस्यतत्प्रागभावासमानकालिकत्वान्न
दुःखेतितत्स्वरूपस्य मोक्षस्तत्त्वज्ञानेनान्तरितसत्यतेनरायथानतत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञा
नवासनानिवृत्तौ रागद्वेषमोहानां निवृत्त्या कर्मनिवृत्तौ प्रवृत्तिरेव न पूर्वसंस्कारान्
प्रवृत्त्या कर्मोत्पन्नज्ञानापि नादृष्टोत्पत्तिः अदृष्टहेतुमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्रागभा